

6. Там само. – Оп. 2. – Спр. 2548. – Арк. 85.
7. Там само. – Спр. 2761. – Арк. 134.
8. Там само. – Спр. 506. – Оп. 3. – Арк. 449.
9. Там само. – Оп. 4. – Спр. 14. – Арк. 373-374.
10. Там само. – Арк. 26.
11. Там само. – Арк. 27, 28.
12. Там само. – Спр. 189. – Арк. 3-10.
13. Там само. – Оп. 5. – Спр. 242. – Арк. 5.
14. Там само. – Арк. 11.
15. Там само. – Спр. 439. – Арк. 44.
16. Там само.
17. Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 106.
18. Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 8394. – Арк. 6.
19. Там само. – Арк. 100.

*Жиленкова І.
(м. Київ)*

ОСНОВНІ ГРУПИ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ліберально-демократичний рух – складний і багатогранний процес, важливий фактор суспільного розвитку, охоплює ідейні та організаційні основи, практичну і видавничу діяльність різноманітних угруповань, що пропагували ідеали свободи і прав людини. Особливість ліберально-демократичної течії національно-визвольного руху в Україні полягає в тому, що, з одного боку, лібералізм зазнавав впливу так званого класичного, західноєвропейського лібералізму, а з другого взаємодіяв з представниками російського лібералізму, чий погляд і гасла далеко не співпадали з ідеями українського самозбереження та відродження. Ці та інші особливості можна пізнати та осмислити лише на основі фронтального опрацювання та критичного аналізу вітчизняних і зарубіжних джерел, всебічного аналізу численної наукової та науково-популярної літератури, що прямо або опосередковано висвітлює історію зародження та розвитку ліберально-демократичного руху в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Дана стаття присвячена висвітленню одного з важливих дослідницьких завдань – характеристиці джерельної бази цієї проблеми.

Під джерелами історії ліберально-демократичного руху розуміють всю сукупність найрізноманітніших – письмових, речових, зображувальних та інших носіїв інформації, які дають відомості про історію зародження і поширення ліберальних ідей, виникнення організаційних структур, що сприйняли ці ідеї і реалізовували їх: про відомих діячів ліберально-демократичного спрямування, їх внесок в ідейну скарбницю лібералізму та практичну діяльність у межах національно-визвольних змагань в Україні. Величезний пласт цієї інформації містять письмові джерела. Ці документи можна умовно класифікувати на чотири групи.

Перша група – це документальні джерела, частина яких оприлюднена в збірниках [1]. Ці збірники видані в радянський період, всупереч їх партійно-класовій спрямованості, упередженому підбору джерел про революційний рух в Росії та Україні, містять ряд важливих документів, що дають прямі або побічні відомості про джерела і шляхи

розгортання ліберально-демократичної течії українського руху. Особливу увагу заслуговує збірник документів „Кирило-Мефодіївське товариство”(три томи), куди включені не тільки програма і статут товариства, але й окремі праці і листи членів товариства, матеріали дізнання, судові вирoki. Питання, пов'язані з розвитком народництва, зародженням громадівського руху, відображені у збірниках з історії суспільно-політичного руху в Україні 50-60-х рр. XIX ст., опублікованих в 60-х роках XX ст. [2].

Цінну інформацію несуть збірники документів та матеріалів, що упорядковані істориками [3]. Перший том збірника „Українська суспільно-політична думка в XX столітті”, що упорядкований істориками української діаспори Т. Гунчаком та Р. Сольчаником, присвячений саме суспільно-політичній думці в Україні на початку XX ст. Серед джерелознавчих праць, які містять документальні джерела і найближче прилягають до теми нашого дослідження, слід виділити статті та монографії С. Світленко, А. Катренка, М. Крячок [4]. Наприклад, Світлана Світленко проаналізувала публікації документальних джерел з історії народництва в Україні 1860-1870 рр. і зробила огляд відповідних архівних фондів Російської Федерації. Серед додатків опубліковано ряд унікальних документів із Звіту III відділу Власної його імператорської величності канцелярії про українських народолюбців, про земського діяча Олександра Ліндфорса, активного громадівця Олександра Русова та ін.

Основний масив документальних джерел зберігається в архівах, музейних та бібліотечних колекціях. Основу документальних джерел складає діловодна документація, що відклалася в процесі діяльності державних установ, у тому числі жандармських слідств, судочинства і зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України – далі ЦДАУ в м. Києві. Зокрема, це фонди Київського губернського жандармського управління (ф.274), канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф.442) та фонди цензурних установ канцелярії Київського окремого цензора (ф. 294), Київського тимчасового комітету у справах друку (ф.295). У 274 фонді заслуговують на увагу загальні огляди українського руху (оп.1, спр. 2792), що претендували на аналіз розгортання цього руху, окремі документи, де є характеристика діяльності різних українських організацій: громад (оп. 1, спр. 225, 536, 2847), „Просвіти” (оп.1, спр. 2792), української „Спілки” (спр. 1417-1423), Революційної української партії (оп.1, спр. 949, 1049, 1175) та ін. У фонді Слідчої комісії для політичних справ при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі (ф.473) ЦДАУ в м. Києві зберігається оригінал письмового пояснення лідера Київської громади, головного редактора Археографічної комісії Володимира Антоновича від 30 січня 1885р. У ньому підтверджувалися відомості про зібрання Громади, які присвячувалися науковим завданням вивчення краю етнографічно, юридично та географічно. Результати розвідок публікувались в „Основі”, Київських, Чернігівських губернських відомостях, в Чернігівському листку [5]. З тексту пояснення видно, що слідчого цікавили кількісний і персональний склад Громади, місце проведення зібрань, діяльність Громади в Петербурзі та ін.

Про механізм збирання відомостей щодо українофільського руху, який ґрунтувався на ліберально-демократичних засадах українолюбства, засвідчує донесення директора учительського інституту в м. Глухові попечителю Київського навчального округу про викладача Г. Житецького. Фігурують відомості про виявлені у вихованців українських пісень, колядок, оповідань, що збиралися за дорученням Г. Житецького. Донесення закінчувалося повідомленням про те, що класному наставнику доручено „стежити, що

читають і пишуть вихованці” [6]. Діловодні за своїм характером матеріали архівних фондів, що відтворюють форми і зміст опозиційного руху до політики самодержавства висвітлюють і ліберально-демократичну течію. Ці матеріали включають, з одного боку, документи органів влади, а з другого – документи, що відклялися в результаті діяльності самих опозиційних організацій і груп, їх провідників. Обидві групи потребують критичного ставлення до джерельних відомостей. Зокрема, в дописах інформаторів таємної поліції були упереджені, перебільшені або й просто недостовірні повідомлення. Багато документів провідників опозиційного руху конспіративні, не мають посилань на їх авторство. Ознайомлення з документами цих фондів дають змогу простежити, як ліберальні ідеї знайшли відображення в програмних документах українських об’єднань, а згодом й політичних партій, що оформилися на рубежі XIX-XX ст.

Важливі відомості про взаємодію ліберально налаштованих українофілів Наддніпрянщини і Галичини, про діяльність товариств „Просвіта” і періодичних видань містять матеріали фондів Галицького намісництва (ф.146), Наукового товариства імені Т. Шевченка (ф.309) Центрального державного історичного архіву України в м. Львові – далі ЦДАУ в м. Львові. Про політичну активність і культурницьку діяльність російських підданих, які прибували переважно нелегально з Наддніпрянської України в Галичину, свідчать численні циркуляри і донесення дирекції поліції у Львові до міністерства внутрішніх справ у Відні (ф.146 ЦДАУ в м. Львові). Ці документи говорять про певну синхронність каральних акцій і переслідувань українських діячів в обох імперіях, але з кінця 80-х років XIX ст. в силу конкретно-історичних умов центром українського відродження стала Галичина.

Ряд документів Державного архіву Російської Федерації – далі ДАРФ у Москві містять цінні відомості про ліберальну течію національно-визвольного руху в Україні, особливо в контексті так званого ліберального народництва, переслідування її провідників та демократичної преси. Найбільший пласт інформації зберігається у фондах каральних органів та системи цензури [7]. Насамперед, це фонд 109 – III відділу Власної його імператорської Величності канцелярії, вищого органу політичного розшуку в імперії, що зосереджувався на тотальній боротьбі проти визвольного руху, зокрема українського. В 1880 році відділ перетворено в Департамент поліції і відповідно змінено назву фонду. Фонд Міністерства народної освіти (ф.733) включає ряд матеріалів, зокрема, звіти попечителів Київського навчального округу, таємні постанови, інструкції, що розкривають механізм впливу Міністерства освіти на розвиток національного шкільництва, переслідування національно свідомих і ліберально налаштованих учителів та гімназистів.

Другу групу становлять літературні джерела. Ця умовно названа група включає наукову, науково-популярну, навчальну, політичну, публіцистичну та художню літературу. З огляду на тему дослідження особливо цінними виявилися праці М. Костомарова, П. Куліша, С. Подолинського, Б. Грінченка, М. Грушевського, В. Антоновича, О. Кістяківського, І. Франка та ін., які є унікальним джерелом для дослідження витоків ліберально-демократичної течії в українському русі.

Увесь спектр суспільно-політичних настроїв другої половини XIX ст. найбільш повно відбиває наукова спадщина ідейного провідника демократичного лібералізму М. Драгоманова [8]. Визнаючи самотність українського народу, М. Драгоманов з позицій історіософії лібералізму розглядав Україну як невід’ємну частину європейського світу і звернув увагу на вплив геополітичного фактора на український історичний процес. З праць

М. Драгоманова впливає джерельний висновок про те, що в суспільній свідомості ліберально налаштованої української інтелігенції утверджувався погляд, за яким Україна в своєму розвитку проходила сходинки, характерні для європейського історичного процесу, проте її належність до чужих держав, зокрема до Московської, призвела до відхилення від європейського шляху. Виняткову цінність має його стаття „Лібералізм і земство в Росії”, що була заборонена царизмом [9] і побачила світ за кордоном [10]. Майже аналогічне джерельне значення має наукова спадщина Михайла Грушевського [11]. З огляду історії українського лібералізму, його демократичного спрямування цінним є обґрунтування вченим ролі Кирило-Мефодіївського товариства в теоретичному формуванні „української ідеї в політичній і суспільній сфері в дусі прогресу і свободи”, значення громад і часопису „Основа”, що вперше об’єднав „національні елементи України на досить прогресивній платформі” [12].

Третя група представлена матеріалами періодичної преси. Численні матеріали з газет, журналів, насамперед, часописів „Основа”, „Киевская старина”, „Громада”, „Киевский телеграф”, „Січ”, „Академічна бесіда”, „Громадська думка”, „Чернігівський листок” та ін., що найповніше відображали ліберальний напрям в громадсько-політичному житті України. Важливі відомості про діяльність земств містять матеріали газет „Земство”, „Черниговский земский сборник”, „Земський обор Полтавського губернського земства” та ін. На жаль, далеко не всі видання збереглися повними комплектами і в належному стані. Унікальні відомості про ідейні засади українського лібералізму знаходимо в збірниках інформаційних, публіцистичних і програмно-теоретичних матеріалів, що видавалися у Женеві під назвою „Громада” М. Драгомановим при співпраці з П. Павликом, С. Подолинським та ін. На обкладинці збірника зазначалось: „український часопис”, що і дає підстави відносити його до цього типу видань. У 1876-1882 було видано перші три томи „Громади” і чотири частини „Листка Громади”. Програмний характер носить „Передне слово до Громади”, написане М. Драгомановим. Як кінцева мета руху оголошувалося народоправне соціальне суспільство, яке мало функціонувати на основі повновладдя громад – спілок вільних осіб [13]. До сказаного слід додати, що в 1881 р. в „Громаді” було оприлюднено „Програму Громади”, підготовлену М. Драгомановим, М. Павликом, С. Подолинським. Цей документ відбивав усі постулати ліберальних доктрин і широкі демократичні свободи, самоврядування, самостійність громад України.

З статей, що публікувались на сторінках „Громади”, стає очевидною спроба провідників української ліберально-демократичної течії творчо застосувати до української практики ідеї західноєвропейського лібералізму, а водночас заявити про болючі проблеми української справи перед європейською громадськістю. На відміну від поширеного тоді культурницького трактування українського руху „Громада” однозначно висловила за надання йому національно-політичного спрямування поміркованого характеру. Певний радикалізм часопису став можливим тому, що він видавався за межами Російської імперії і не був під наглядом жорстокої цензури.

Натомість київські громадівські видання „Киевский телеграф”, „Киевская старина” були змушені українську справу репрезентувати як наукові та культурницькі питання Малоросії. Аналізуючи принципи і критерії відбору матеріалів для цих часописів з історії українського народу, його культури, документальних матеріалів, можна дійти висновку про ліберальну спрямованість як самих видань, так і поглядів їх видавців. Для відтворення оцінки і ролі провідного журналу ліберально-демократичного спрямування „Киевская

старина” важливу роль відіграють матеріали цензурних установ, які зберігаються в ЦДІАУ в м. Києві (Ф.294,295), а також архів редакції, що відклався у Ф.112 Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. Певна еволюція ідейної та тематичної спрямованості „Киевского телеграфа” простежується після переходу його до рук Київської громади. М. Драгоманов підкреслював, що „Киевский телеграф” по своєму напрямку найближче підійшов до програми Кирило-Мефодіївського братства, з яким новітня історіографія пов’язує зародження ліберально-демократичної течії в українському русі.

За прийнятою в сучасному джерелознавстві класифікацією преса входить до класу масових джерел. До них відносять і такі різновидності джерел як листівки, прокламації, звернення тощо. Основний масив цих пам’яток все ж не носить масового характеру, оскільки вони або зовсім не збереглися, або існують в одиничних примірниках і відображають унікальні явища. Переважна більшість прокламацій носили характер оголошень, відозв і поширювалися у рукописному вигляді, розмножувалися на гектографі, а інколи потрапляли на шпальти преси. Основні труднощі, які виникають у роботі з листівками та прокламаціями як історичним джерелом, полягають у тому, що дуже важко вичленити з загального масиву ті з них, що найбільш повно відображають ідеали ліберальної течії. Чимало листівок такого характеру свого часу були опубліковані в документальних збірках, присвячених історії революційного народництва.

Джерела особового походження віднесені до четвертої групи. Це автобіографії, щоденники, спогади провідників українського ліберально-демократичного руху М. Драгоманова, Б. Кістяківського, Г. Житецького, а також інших політичних, громадських і культурницьких діячів, зокрема В. Антоновича, Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Франка, Лесі Українки та ін., чії погляди мають важливе значення для розуміння теоретичних засад ліберальних демократів. Виходячи з дослідницьких завдань основну увагу треба звернути на автобіографічні, мемуарні та інші джерела особового походження, що містять відомості про головних провідників ліберально-демократичної течії, насамперед М. Драгоманова, про діяльність громад, земств. Зокрема, в спогадах Є. Чикаленка значне місце займає історія громадівського руху. Порівнюючи статутні норми Київської та Одеської громад, він зазначав, що вони були майже однаковими: новий член приймався за рекомендацією не менше як двох членів громади, після оголошення на двох зібраннях, шляхом таємного голосування. Якщо навіть один голос був проти, то кандидат не приймався, оскільки в братстві не могло бути, аби „хтось проти когось щось мав” [14]. Цінні відомості почерпнуто із щоденника О. Кістяківського, зокрема його враження від ознайомлення з працями М. Драгоманова, наприклад брошурою „Турки зовнішні і турки внутрішні” [15]. Для дослідника тут важлива інформація не про працю М. Драгоманова, а про погляди самого О. Кістяківського, які, безумовно, ґрунтувалися на ідеології лібералізму.

Важливе значення має ознайомлення з мемуарами ряду державних і земських діячів: С. Вітте, Д. Мілютіна, І. Білоконського, І. Петрункевича та ін.

Вагомий пласт відомостей містить епістолярна спадщина осіб, причетних до українського руху та його ліберально-демократичної течії або до його дослідження. Корпус цих джерел представлений численними листами М. Драгоманова, що розпорошені в різноманітних виданнях, зокрема в таких, як його листування з М. Павликом, з Київською громадою, листи до І. Франка [16]. Ряд листів М. Драгоманова до П. Куліша зберігаються у фонді П. Куліша Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського.

Важливі свідчення щодо поглядів М.Драгоманова на українську справу містить його полеміка з Б. Грінченком, оприлюднена окремим виданням [17]. Вона віддзеркалює погляди двох поколінь українського національно-культурного відродження: громадівського українофільства, народолобства, з одного боку, і політичного національно-державницького руху, з другого.

Багатий матеріал про громадське і науково культурне життя на Україні в досліджуваний період дає епістолярна спадщина В.Горленка – відомого фольклориста, історика і видавця, чия діяльність була тісно пов'язана з часописами „Киевская старина”, „Новое время” та ін. Його листи до В. Антоновича, Б. Грінченка, Д. Багалія, П. Житецького, Д. Яворницького та ін. дають певні свідчення про ліберально-демократичну течію в українському русі [18].

Стислий огляд основних груп джерел по темі ліберально-демократичної течії в суспільному русі України (друга половина XIX – початок XX ст.) дає підстави для висновку про те, що переважна більшість з них відбиває майже весь спектр українського визвольного руху другої половини XIX – початку XX століття, а з цього аспекту необхідно вичленити ті зерна інформації, які безпосередньо стосуються ліберально-демократичної течії. Це складне джерелознавче завдання може бути реалізоване лише шляхом комплексного використання всіх груп джерел. Цим закладається документальний фундамент для всебічного та достовірного висвітлення історії українського лібералізму.

Використана література:

1. За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст. / За ред. М. Грушевського. – Харків-Київ, 1934; Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1862 рр. – К., 1963; Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов: В 2-х т. – М., 1964; Суспільно-політичний рух на Україні в 1863-1864 рр. – К., 1964; Крестьянское движение в России в 1870-1880 гг.: Сборник документов. – М., 1968; Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу 1861-1884рр.): Збірник документів та матеріалів. – К., 1986; Кирило-Мефодіївське товариство: Збірник документів і матеріалів: В 3-х т. – К., 1990 та ін.
2. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг.: Сборник документов. – К.: АН УРСР, 1963. – Т.1. – 387 с.; Общественно-политическое движение на Украине в 1863-1864 гг.: Сборник документов. – К.: Наукова думка, 1964. – Т.2. – 551 с.; Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов: В 2-х т. – М.: Наука, 1965. – Т.2: 1876-1882. – 472 с.; Крестьянское движение в России в 1870-1880 гг.: Сборник документов. – М.: Наука, 1968. – 547 с.
3. Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу): (1861-1884 рр.): Збірник документів та матеріалів / Упор. А.М. Катренко та ін. – К.: Наукова думка, 1986. – 424 с.; Українська суспільно-політична думка в XX столітті: Документи і матеріали: В 3-х т. – Б.М.: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.; Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів / Упор. М.І.Панчук та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 559 с.; Син України: Володимир Боніфатієвич Антонович: У 3-х т. / В.Короткий, В.Ульяновський (упор.). – К.: Заповіт, 1997. – Т.1. – 448 с., Т. 2. – 448 с.
4. Катренко А.М., Крячок М.І. Документи Центрального державного історичного архіву СРСР про суспільно-політичний Рух на Україні (60-80-і рр. XIX ст.) // Архіви України. – 1976. – №6. – С. 45-54; Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX ст. Аналіз публікацій документальних джерел. – Дніпропетровськ, 1995; Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років. Аналіз джерел архівних фондів Росії. – Дніпропетровськ, 1996.
5. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.473. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 536-542.
6. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.707. – Оп.1. – Спр.30. – Арк. 78-79 (зв.).
7. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років. Аналіз джерел архівних фондів Росії. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 9.
8. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні статті: В 2-х т. / Упор. І.С.Романченко. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1. – 531 с., Т.2. – 595 с.; Його ж. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.; Його ж. Великооруський інтернаціонал и польско-украинский вопрос. – Казань, 1905. – 135 с. та ін.
9. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.202. – Арк. 36-37.

10. Драгоманов М.П. Либерализм и земство в России. – Женева, 1889, Драгоманов М.П. Либерализм и земство в России // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений: В 2-х т. – Париж, 1906. – Т.2. – С. 720-873.
11. Грушевский М.С. Очерки истории украинского народа. – К., 1990, Його ж. Движение политической и общественной мысли в XIX столетии. – СПб., 1907, Його ж. Історія і її соціально-виховуюче значення // На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, Львів-Київ, Торонто-Мюнхен, 1992. – С. 119-132, Його ж. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1905. – Т.XXX. – С. 245-258 та ін.
12. Грушевский М.С. Очерки истории украинского народа. – К., 1990. – С. 317-318.
13. Громада. Українська збірка. – Женева, 1878. – №1. – С. 18-21.
14. Чикаленко Є.Х. Спогади: 1861-1907. – Львів:Діло, 1925. – С. 70.
15. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1879) // Твори: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1. – С. 305.
16. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом: У 8т.- Чернівці:Когут:З друк „Рус. Рада”, 1910-1912; Драгоманов М.П. Листи до І.Франка та інших: У 2-х т. – Львів, 1906-1908; Архів М.П. Драгоманова: Листування Київської старої Громади з М. Драгомановим. – Варшава, 1938 та ін.
17. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / Сост. А.Жуковский – К.: Наукова думка, 1994. – 286 с.
18. Забіяка І.М. Листи В. Горленка: основна тематика // Третя академія пам'яті В.Антоновича. – К.: КУ, 1996. – С. 265-272.

*Журба М.
(м. Київ)*

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ТА МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ У МІЖВОЄННУ ДОБУ (ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ)

Документальну базу дослідження теми зазначеного профілю становлять різноманітні за походженням, видовими ознаками та змістом друковані та неопубліковані джерела. У зв'язку з неможливістю охопити усієї сукупності документальних матеріалів, вона може розглядатися як типологічна вибірка з генеральної сукупності джерел.

Окремий вид джерел становлять роботи та опубліковані виступи основоположників марксизму, лідерів більшовизму, партійних та радянських функціонерів різного рівня. Специфіка їх полягає в тому, що відповідно до встановленої у СРСР традиції, програмні виступи й статті офіційних представників компартійної верхівки набували чинності директив. При цьому праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна використовуються не як апокрифічні «першоджерела», а як документальні свідчення, котрі проаналізовані об'єктивно, розкривають у контексті історичних обставин та перипетій внутрішньопартійної боротьби, декларовані постулати більшовицької інтернаціоналізації, її справжнє спрямування і прихований зміст. Доцільним є звернення до літературної спадщини партійних опозиціонерів різних напрямів, яка, у співставленні з роботами «ортодоксів більшовизму», дає цінний матеріал щодо спектра доктринальних засад впровадження ідей пролетарського інтернаціоналізму в селянське середовище. У зв'язку з цим залучаються окремі фрагменти з опублікованих матеріалів «Архіву Л. Троцького» та «Тюремних рукописів» М. Бухаріна [1].

Важливу групу джерел складають рішення, постанови компартійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б), КП(б)У, регіональних партконференцій, пленумів